

УДК 342.1

С. А. Пилипенко
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

ДОГОВІР СТРАХУВАННЯ (ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Життя та здоров'я людини, так само як і доля належного їй майна, знаходяться в прямій залежності від різноманітних за характером, часто непередбачених і невідворотних подій. Позбавлені можливості впливати на самі події, люди завжди були й залишаються стурбовані тим, як відвернути або хоча б пом'якшити їх негативні наслідки. У свою чергу, держава намагається звести до мінімуму шкідливі наслідки таких трагічних подій, пов'язаних із загибеллю та травматизмом людей.

Сьогодні кожний громадянин прагне захистити себе від можливих небезпек і ризиків, одним із таких способів захисту є страховий захист, що пропонують страхові компанії. Звернувшись до страхової компанії, страхувальник укладає договір страхування, який є правовим документом, що опосередковує процес надання страхової послуги страховиком страхувальнику.

Питання, що стосуються визначення юридичних ознак договору страхування, були предметом дослідження вчених-цивілістів радянського і сучасного періодів, як от: М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, К.А. Граве, П.М. Домбровський, А.С. Жила, Ю.О. Заїка, Л.А. Лунц, В.В. Луць, Е.Мен, М.Я. Пергамент, С.А. Рибніков, В.К. Райхер, В.І. Серебровський, Я.О. Чапічадзе, В.П. Янишен та інші. Проте в їх працях здійснювалося дослідження окремих ознак договору страхування, а комплексного дослідження в зазначеній сфері не проводилося.

Метою даної статті є визначення та дослідження характерних ознак договору страхування.

Розвиток суспільства та конкуренція на ринку страхування призвели до створення якісно нових страхових продуктів, що, в свою чергу, спричинило на практиці розробку договорів страхування та необхідність їх врегулювання на законодавчому рівні. Такий договір виконує дві функції. По-перше, договір є підставою для виникнення, зміни чи припинення зобов'язань. По-друге, договір є засобом регулювання відносин, формування умов, на яких будуватиметься правовий зв'язок між його учасниками.

На сьогоднішній день законодавче визначення договору страхування міститься в ст. 979 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та ст. 16 Закону України «Про страхування» (далі – Закон про страхування). За договором страхування одна сторона (страховик) зобов'язується в разі настання певної події (страхового випадку) випла-

тити другій стороні (страхувальникові) чи іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору.

На нашу думку, кроком, який дав би змогу охарактеризувати договір страхування і відрізнити його від подібних юридичних явищ, є встановлення його характерних ознак.

Першою характерною ознакою договору страхування є його самостійність. У самостійності договору страхування лежить ключ до відмежування його від інших, схожих із ним договорів [1, с. 337].

З урахуванням обов'язку, який лежить на страхувальнику, пов'язаного з прийняттям заходів по збереженню застрахованого майна, першим із таких схожих зі страхуванням договорів може бути названо договір зберігання. Що ж стосується розбіжностей між договорами зберігання й страхування, то вони полягають, насамперед, у меті договору. Для зберігання – це зберегти річ, у той час як для страхування – відшкодувати збитки, завдані загибеллю або пошкодженням речі. Крім того, в договорі зберігання обов'язок зберегти річ покладається на сторону, яка надає послугу (під послугою мається на увазі власне збереження), а при страхуванні, навпаки, прийняття заходів по збереженню застрахованої речі лежить на страхувальнику – стороні, яка звертається за послугами; відповідно в договорі зберігання його предмет передається стороні, яка надає послуги, в той час як при страхуванні ніякої передачі майна взагалі немає; і, нарешті, зберігання лише припускає оплатність, а страхування – завжди оплатне [2, с. 79–80].

У договорі позики зустрічний обов'язок – платіж (повернення позичених грошей) – безумовний, а при страхуванні він залежить від настання певної події; до цього можна додати, що при договорі позики виплаті підлягає заздалегідь обумовлена сума, до того ж, як правило, з відсотками, а при майновому страхуванні розмір виплати визначається в кінцевому рахунку лише з настанням страхового випадку.

Договір страхування є договором двостороннім. Одна сторона – страхувальник, зобов'язується сплатити страховий платіж і вправі вимагати відшкодування збитків, завданих нещастям застрахованому предмету; а інша сторона – страхо-

вик, відшкодувати збитки (виплатити страхову суму) при настанні обумовленої події, вправі вимагати як сплати обумовленої премії, так і виконання інших обов'язків, що впливають з договору страхування.

Договір страхування носить відплатний характер. Принцип відплатності цивільно-правового договору сформулював І.Б. Новицький та визначив його, як задоволення майнових інтересів обох сторін договору [3, с. 133]. Оплатний договір – це договір, за яким сторона повинна отримати плату або інше зустрічне надання за виконання своїх обов'язків. Саме зустрічне надання, а не ціна, є істотною умовою будь-якого оплатного договору [4, с. 147].

Оплатність страхового договору встановлюється вказівкою закону, а саме ст. ст. 979 ЦК України та ст. ст. 9, 10 Закону про страхування. Ця ознака договору страхування впливає із сутності страхування та страхових відносин. Згідно з договором страхувальник сплачує страховику страхову премію, а страховик здійснює страхову виплату.

Професор А.Г. Гойхбарг зазначав, що істотним елементом, який властивий всім видам страхування, є платний характер договору страхування, який виражається у збиранні страхової премії зі страхувальника, але з тим, щоб розмір цієї премії не був довільним. Премія повинна бути пропорційна ймовірності настання події, з приводу якої укладається страхування [5, с. 24].

За загальним правилом договір страхування є реальним, тому що згідно зі ст. 18 Закону про страхування до внесення першого страхового платежу він не набуває чинності, якщо інше не передбачено договором страхування. К.О. Граве та Л.А. Лунц прямо вказують на те, що закріплення в законі залежності між моментом укладання договору страхування та сплати страхових платежів зобов'язує до визнання реальності страхового договору [6, с. 73].

Чи є договір страхування умовним правочином? В теорії страхового права існують дві протилежні позиції: визнання страхування умовним правочином та заперечення страхування умовним правочином.

Так С.Є. Ліон вважав, що страховий договір належить до категорії договорів під умовою, тому що зобов'язання страховика поставлено під умову настання певного нещастя, і саме нещастя випадкового [7, с. 9].

За Г.Ф. Шершеневичем страхування майна являє собою умовне зобов'язання, а страхування особи – зобов'язанням строковим, так як настання певного віку визначається календарним днем, а щодо смерті, то відомо, що вона завжди настане [8, с. 455–456]. Поділяв цю думку і Г.С. Пресс. Він стверджував, що договір страхування належить до категорії договорів під умовою, тому що обов'яз-

зок страховика поставлений під умову настання певної події або факту [9, с. 16].

Протилежної думки був В.І. Серебровський. Він зазначав, що страхування не є умовним правочином тому що, по-перше, основний обов'язок, який лежить на страхувальнику, сплата страхової премії, не знаходиться в залежності від якої-небудь умови або строку; за загальним правилом страхувальник повинен сплатити премію при укладанні договору страхування, якщо договором не передбачено інше. По-друге, встановлення договором страхування відповідальності страховика, в залежності від настання передбаченої в договорі події, також мало схоже на умову. Інакше кажучи, настання передбаченої в договорі події є не випадкова, додаткова частина договору страхування, а є частина договору істотна, необхідна [1, с. 339].

К.О. Граве та Л.А. Лунц вважають, що невизначеність настання або ненастання страхової події надає невизначеність і обов'язку страховика виплатити страхувальнику страхове відшкодування (при майновому страхуванні) або страхову суму (при особистому страхуванні). Однак ця залежність обов'язку страховика від настання або ненастання страхової події не надає цій події значення умови і не перетворює договір страхування в умовний правочин.

Таким чином, визнати договір страхування умовним правочином неможливо в силу змісту й значення категорії «умовний правочин» в цивільному законодавстві та теорії цивільного права. Умова може бути в будь-якому правочині, будучи додатковою, випадковою її частиною і становити приєднане сторонами до основного правочину застереження, в силу якого сторони ставлять існування правочину в залежність від майбутньої невідомої обставини. Таким чином, умова, як додаткова згода, припускає існування головного відношення, котре може існувати і при відпаданні умови. При страхуванні, навпаки, невизначеність є істотним елементом договору страхування, відсутність чи відпадання якої тягне неможливість його існування.

Наступною характерною ознакою договору страхування є його ризиковий характер. Саме в страхуванні ризик набуває значення центрального елементу страхового правовідношення. В силу такої значущості поняття ризику для страхування страховий договір відносили до числа «договорів, що забезпечують від певного ризику» [10, с. 51] – алеаторних («ризикових»), розглядали принцип ризику, як «необхідну точку опору страхового договору» [11, с. 32], а також підкреслювали, що «саме призначення страхування пов'язується із завданнями усунення наслідків ризику» [12, с. 11].

Існування страхового правовідношення не можливе без страхового ризику. Відомо, що ймо-

вірність настання небажаних подій існує постійно. Однак для визнання ризику страховим, тобто надання йому юридичного значення необхідні три обставини:

– ризик повинен бути закріплений в нормах права. Останній визначається колом небезпек, від настання яких проводиться страхування;

– покладання ризику (за законом або договором) на певну особу, яка приймає на себе обов'язок по відшкодуванню страхувальнику збитків, завданих настанням ризику;

– прийняття цього ризику страховиком. Таке прийняття здійснюється шляхом виникнення страхового правовідношення [13, с. 133].

Категорія страхового ризику не отримала в науковій літературі однозначного визначення. Під страховим ризиком розуміють: «самі події, обставини, які можуть загрожувати майновим і особистим благам» [14, с. 287]; «небезпеку, з огляду на можливість якої сторони звернулися до страхування» [13, с. 133].

В.А. Ойгензіхт розглядає ризик як суб'єктивну категорію, яка відображає психічне відношення суб'єктів до результатів власних дій або дій інших осіб, яке виражається у свідомому допущенні негативних, в тому числі невідшкодованих майнових наслідків [15, с. 77]. Згідно з цим страховий ризик розуміється як допущення негативних майнових наслідків при настанні чи ненастанні страхового випадку. Для страховика майнові втрати визнаються пов'язаними з настанням страхового випадку та виплатою страхових сум, для страхувальника – з його ненастанням і витратами на страхові внески.

Згідно зі ст. 8 Закону про страхування страховий ризик – це певна подія, на випадок якої проводиться страхування, і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання. Згідно з цією ж статтею страховий випадок – це також подія, передбачена договором страхування або законодавством, яка відбулася, і з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхової суми. Однак ці визначення не дають змоги розмежувати страховий ризик і страховий випадок, бо в обох визначеннях йдеться про одну й ту саму подію.

Тому на відміну від легального визначення поняття страхового ризику більш вдалими, на нашу думку, є традиційне доктринальне розуміння цієї категорії. Так, професор В.В. Луць визначає поняття страхового ризику, як «імовірність настання певної події, у зв'язку з якою проводиться страхування» [16, с. 292].

Ризиковий характер страхування ми вбачаємо лише при розгляді його в юридичному аспекті, тобто у відносинах, які існують між конкретними двома сторонами: страховиком і страхувальником. Останній передає свій ризик страховику, знаходячись у невіданні у частині можливих збитків

і внесеної ним страхової премії. В такому ж невіданні знаходиться і страховик, який прийняв на себе ризик у частині страхового відшкодування й отриманої премії. Отже, характерна ознака договору страхування – його ризиковий характер. Саме ризик породжує ту потребу, яка забезпечується шляхом страхування.

У той же час на ступінь страхового ризику впливають не будь-які небезпеки, з якими пов'язане настання страхової події, а лише ті, які безпосередньо зазначені в договорі страхування чи законі.

Страховий ризик може бути порівняний зі страховим випадком, однак при цьому порівнянні виявляються істотні відмінності. Вони проявляються, насамперед, у тому, що страховий випадок – є подія, яка вже настала, здійснилася, у той час як страховий ризик – це тільки можливість або ймовірність настання визначеної події. Страховий ризик та страховий випадок співвідносяться не як загальне й часткове, а як узагальнена й конкретизована категорії [17, с. 93].

Страховий випадок слід розглядати у двох аспектах, які відображають суть страхового правовідношення. З одного боку страховий випадок – це подія можлива, ймовірна. Він служить підставою проведення страхування та виникнення окремих страхових зобов'язань. З іншого боку, страховий випадок – подія дійсна, яка реально відбулася, і він є єдиною підставою виплати страхової суми [18, с. 43].

В.І. Серебровський у якості самостійної ознаки страхування називає страхову випадковість [1, с. 340]. Однак ми погоджуємося з В.Н. Яковлевим, який вважає, що остання поглинається страховим ризиком, який несе в повній мірі й характер випадковості [13, с. 134–135]. Під страховим випадком розуміється небезпека (ризик), що настала, від наслідків якої було укладене страхування, і якщо ризик (можлива небезпека) не наступить, то і страхове правовідношення не реалізується. Тому поряд із страховим ризиком не зайвим до характерних ознак страхування відносити і страхову випадковість.

Наступною ознакою страхового договору є обмеженість відповідальності страховика розмірами страхової суми, яка зазначена в договорі. При особистому страхуванні страховик сплачує ту суму, яку обіцяв. При майновому ж страхуванні страхова сума, яка встановлена в договорі, грає роль тієї межі, вище за яку страховик не повинен відповідати за понесені страхувальником збитки [1, с. 340].

Відповідальність страховика є строковою. В договорі страхування повинен бути встановлений строк, на який укладається договір, або періоди, із якими пов'язується обчислення страхової премії (страховий період).

Розглядаючи поняття договору страхування, слід зазначити ще одну ознаку, яка, на думку деяких авторів [19, с. 70], характерна для договору страхування. Оскільки вироблення умов договору страхування належить страховику, від страховальника ж тільки залежить виявити свою згоду на ці умови або ні, договір страхування може бути віднесений до тієї групи договорів, які традиційно називаються договорами про приєднання. Існують правочини, в яких одна сторона визначає всі істотні умови договору, а інша – ніякої участі в виробленні умов майбутнього правочину не бере, і як наслідок, такий правочин вважається укладеним із моменту, коли сторона зробила свою заяву про згоду з тими умовами, які викладені в договорі, який був складений лише стороною, яка запропонувала укласти договір.

На нашу думку, договір страхування не слід відносити до договорів про приєднання, тому що зазначена вище характеристика не відповідає тим умовам, на яких дійсно укладається договір страхування. В договорі страхування страховиком виробляються тільки загальні умови, які містяться у Правилах страхування по кожному виду страхування. Конкретні ж умови договору страхування виражаються сторонами по взаємній згоді, причому умови, які містяться у Правилах страхування і в договорі страхування, у деяких випадках можуть мати деякі відмінності. Також такі істотні умови, як визначення страхової суми, строки, визначення об'єкта страхування, визначення порядку сплати страхових платежів та інші, встановлюються за домовленістю сторін.

Проведений нами аналіз дає підстави зробити такі висновки щодо юридичних ознак договору страхування, які визначають його цивілістичну природу. Такими ознаками є:

1) самостійність договору, яка полягає у наявності специфічних характерних ознак, що дозволяють відмежувати договір страхування від інших, схожих із ним договорів;

2) двосторонній характер договору страхування вказує на наявність у обох сторін зустрічних зобов'язань по відношенню один до одного. У договорі страхування головним виступає зобов'язання страховика перед страховальником із реалізації страхового інтересу, який виконується сплатою страхової суми при настанні відповідних страховому ризику невідповідних наслідків. Зустрічним є зобов'язання страховальника перед страховиком стосовно сплати визначеного страхового внеску в установлені договором строки;

3) оплатність договору. Згідно з договором страховальник сплачує страховику страхову премію, з іншого боку – страховик здійснює страхову виплату. Оплатність залежить від об'єкта страхування, ступеня ризику, строку, на який укладається договір;

4) реальність договору. Договір страхування набирає чинності з моменту внесення першого страхового платежу, якщо інше не передбачене договором страхування;

5) ризиковий характер договору для сторін – як для страховальника, який, сплачуючи премію, не знає точно, отримає він страхову винагороду чи ні, а якщо й отримає, то при тривалості внеску премій – чи буде для нього вигідним отримання страхової винагороди, так і для страховика (страхової організації);

6) обмеженість відповідальності страховика розмірами страхової суми, зазначеної в договорі;

7) строковий характер відповідальності страховика.

Література

1. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. – М.: Статут (в серии «Классика российской цивилистики»), 1997. – 567 с.
2. Брагинский М.И. Договор страхования. – М.: «Статут», 2000. – 174 с.
3. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. – М., Госюриздат, 1950. – 416 с.
4. Белых В.С., Кривошеев И.В. Страхование. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2001. – 224 с.
5. Гойхбарг А.Г. Единое понятие страхового договора. С.-Петербург // Типография т-ва «Общественная польза», 1914. – 32 с.
6. Граве К.А., Лунц Л.А. Страхование. М.: Госюриздат, 1960. – 176 с.
7. Лион С.Е. Договор страхования по русскому праву. Москва. Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», Петровка, 1892. – 81 с.
8. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. [Юридическое наследие]. Тула: автограф, 2001. – 523 с.
9. Пресс Г.С. Страхование. Правовые основы, законы и практика Сената по огневому и морскому страхованию. – СПб., 1914. – 208 с.
10. Вольфсон Ф.И. Гражданское право. – М., 1927. – 104 с.
11. Крюков В.П. Страхование: очерки. – Саратов: Книгоизд-во В.З. Яконова, 1925. – 154 с.
12. Рассудовский В.В. Вопрос об имущественном риске в гражданском праве // Советская юстиция. 1963. – № 18. – С. 9–12.
13. Яковлев В.Н. Страховые правоотношения в сельском хозяйстве. Кишинев: Штиница, 1973. – 231 с.
14. Советское гражданское право. / Под ред. В.П. Грибанова, М., 1980. – Т. 2. – 512 с.
15. Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве. Душанбе, Ирфон, 1972. – 224 с.
16. Контракты в підприємницькій діяльності: навч. посіб. – 2-е вид., перероб. і допов. / В.В.Луць. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 576 с.
17. Страхование от А до Я: Книга для страхователя / Асоц. страхов. права. / Под ред. Л.И. Корчевской и К.Е. Турбиной. – М.: ИНФРА-М. – 1996. – 623 с.
18. Чепига Т.Д. Новое законодательство о государственном страховании в СССР и проблемы эффективности имущественных страховых правоотношений: учебн. пособие. – Краснодар: изд-во Кубан. ун-та. – 1982. – 80 с.
19. Серебровский В.И. Очерки советского страхового права. – М. – Л.: Госюриздат, 1926. – 184 с.

Анотація

Пилипенко С. А. Договір страхування (цивільно-правова характеристика). – Стаття.

Наукова стаття присвячена юридичній характеристиці договору страхування. Досліджуються основні ознаки договору страхування, що дозволяють відмежувати його від інших цивільно-правових договорів.

Ключові слова: страхування, страхові відносини, договір страхування, страховик, страхувальник, правила страхування, страховий ризик, страховий випадок.

Аннотация

Пилипенко С. А. Договор страхования (гражданско-правовая характеристика). – Статья.

Научная статья посвящена юридической характеристике договора страхования. Исследуются основные

признаки договора страхования, которые позволяют отграничить договор страхования от других гражданско-правовых договоров.

Ключевые слова: страхование, страховые отношения, договор страхования, страховщик, страхователь, правила страхования, страховой риск, страховой случай.

Summary

Pylypenko S. A. The contract of insurance (civil characteristic). – Article.

The scientific article is sanctified to legal description of contract of insurance. The basic signs of agreement are investigated insurances that allow to mark off him from other civil legal agreements.

Key words: insurance, insurance relations, contract of insurance, insurer, insuree, Rules of insurance, insurance risk, insurance case.